

Etniskt ursprung och kontakt mellan folkgrupper

Så kan fysisk antropologi belysa populationers
släktskap — exemplet Vivallen.

Miljö, topografi

Gravfältet på Vivallen och dess samtida bosättning ligger i den subalpina barskogen på en höjd av 660—670 m ö h. Vegetationen domineras av gran med inslag av björk. I Vivallens närhet finns även kalfjäll liksom subalpin björkskog (Sundström 1985, anf litt). Vi utgår från att motsvarande biotoper med deras resp flora och fauna utgjort resurser för de boende på Vivallen.

Både gravfält och bosättning är lokaliserade till en låg åsrygg bestående av finkornigt, sorterat material. Därför har detta varit en lämplig plats att anlägga gravar men också för bosättning, eftersom underlaget var väldränerat. Fjällmassivet Skarvarna i väster med en högsta höjd av 1260 m ö h skyddar mot de hårdaste nordvästvindarna. Närheten till Lillån kan ha varit en viktig faktor då läget för bosättningen valts. Dess dalgång är nu påfallande frodig och åns strömmande vatten och kalkälla gav enkel tillgång till vatten året om.

Under fältarbetet 1985 har pollenprover tagits för att få klarlagt vegetationsutveckling och vegetationszoner i området. Pollenanalyserna kommer att utföras vid Kvartärbiologiska laboratoriet vid Uppsala universitet.

Målsättning och bakgrund

Det Sörsamiska projektet arbetar med hypotesen att samer fanns i Jämtland och Härjedalen under förhistorisk tid och medeltid. Både män, kvinnor och barn är begravda på Vivallen. De är gravlagda sida vid sida och alltså inte uppdelade efter ålder och kön, som på den samtida nordiska och kristna begravningsplatsen Westerhus (Gejvall 1960). Gravgåvor, gravarnas icke-kristna orientering och andra detaljer i gravskicket på Vivallen har av Inger Zachrisson tolkats som uttryck för samisk etnicitet (Zachrisson 1985 samt i denna volym).

En av de viktigaste målsättningarna med det antropologiska arbetet inom projektet är att söka fastställa den etniska tillhörigheten av Vivallengravarna. Osteologiska undersökningar i Sverige har emellertid knappast behandlat etnicitet. Främst Nils-Gustaf Gejvall och Torstein Sjøvold har publicerat data om olika populationer (Gejvall 1960; Sjøvold 1978; 1982). De jämförda materialen har dock ofta hämtats från skilda tider och sinsemellan avlägsna platser, vilket gjort det svårt att spåra genetiskt samband och sammanhang.

Vad gäller undersökningar av blodgrupper och serumgrupper i blodet har denna forskning varit omfattande i Sverige. Den har vanligen haft en populationsgenetisk aspekt. Lars Beckman och hans Umeå-kolleger har genom ett systematiskt arbetet lyckats klarlägga sammansättningen av den nu levande befolkningen främst i Norbotten och Västerbotten (Beckman 1959; 1979; Beckman et al. 1959; 1961; 1971; 1972; 1973; Cedergren 1984). Finska, nordiska och samiska inslag kan spåras i befolkningen.

I ett flertal arbeten påvisas likaså den stora variationen inom samegrupperna i Norden (Allison et al. 1952; 1956; Enholm et al. 1969; Eriksson 1971; 1973; Fagerhol et al. 1969; Kornstad 1960; 1972; Monn 1969; Monn et al. 1971; Mourant et al. 1976). Resultaten inom det sörsamiska projektet kommer också att utvärderas mot den bild som blodundersökningar givit av populationernas etniska sammansättning i Norden.

Endast i Norge är samiskt skelettmaterial väl undersökt. K E Schreiners omfattande arbeten över nordnorska samepopulationer är ovärderliga (Schreiner 1931; 1935; 1945) som jämförelsematerial till Vivallenskeletten.

Tvårvetenskapligt samarbete

Inom projektet har samarbete sökts med skilda vetenskapsgrenar. De discipliner som står osteologin närmast är genetik, odontologi och medicin. Genetikern Lars Beckman vid Umeå universitet, tandläkare Verner Alexandersen i Köpenhamn samt läkaren Lennart Diener, Stockholm har engagerats som samarbetspartners. De odontologiska undersökningarna är slutförda och en rapport över Vivallenindividernas tänder och bett föreligger nu (Alexandersen 1986).

Individernas dödsålder och könstillhörighet har bedömts av både Alexandersen och mig. Åldern vid dödstillfället varierar mellan 3 och ca 50 år (Alexandersen 1986). En stor andel av de döda är barn, ungdomar och unga vuxna, vilket medför att livslängden är påfallande kort. Orsakerna till detta kommer att studeras närmare. Alexandersen har exempelvis iakttagit att tänderna hos några individer visar defekter, som tycks ha uppstått genom näringsbrist under småbarnsåren.

Alexandersen har även analyserat tändernas nötning och kan på så sätt ge indikationer till hur födan varit sammansatt. En diet av mjölrätter ger nämligen andra nötningsspår än en föda, som huvudsakligen består av kött och fisk. Jägarpopulationer använder tänderna till mer än att finfördela födan med. Tänder kan användas som redskap för att hålla fast med, för viss beredning av skinn, senor m m (Lous 1973). Sådan kulturellt betingad tandnötning har Alexandersen också registrerat i tänderna på Vivallenskeletten. Denna är emellertid svår att skilja från den nötning som uppstår då en individ skär tänder. Ett frågetecken kvarstår därmed vad gäller denna tolkning (Alexandersen 1986).

Inte minst viktig är Alexandersens studie av genetiskt bundna särdrag i tänderna. Dessa kallas "discrete traits" eller hellre "non-metric traits" — icke-metriska särdrag. De är små morfologiska variationer i tändernas form, detaljer på tuggytan eller växlande antal rötter. Den teoretiska bakgrunden för en sådan studie är att förekomst eller avsaknad av ett sådant drag saknar betydelse för individens överlevnad. Särdragen är därför inte utsatta för selektion utan nedärvs och bevaras i ursprunglig frekvens i en population. Alexandersen (1986) har genom dessa studier visat att individerna på Vivallen morfologiskt överensstämmer mer med norska samer än med Westerhuspopulationen.

Både i historiskt material och i tidigare antropologiska studier betonas att vissa sjukdomar var vanliga hos samer under 17—1800- och det tidiga 1900-talet. En högre frekvens än hos nordiska grupper är exempelvis noterat för engelska sjukan (Kloster 1931; Gezelius 1939) liksom höftledsförändringar (Wessel 1918; Schreiner 1931; 1935; Getz 1955). Sällsynt hos samer är, å andra sidan, en sådan sjukdom som ledgångsreumatism liksom blodbrist (Eriksson et al. 1975). Eriksson m fl (1975) hävdar att t.ex. samebarnens lindning i komsan tidigare bidragit till en förhöjd frekvens av höftledsluxationer. Ett kulturellt betingat beteende har således påverkat hur det ärftliga anlaget manifesterats i populationen. Likaså måste man, enligt min mening, söka belysa om inte vissa av de tidigare rapporterade hälso-problemen bland samer, liksom deras låga kroppslängd, också är socialt och ekonomiskt betingade.

Vivallenskeletten kommer under 1986 att noggrannt studeras av den erfarne paleopatologen Lennart Diener i Stockholm, för att vi ska få så stor kunskap som möjligt om individerna, deras levnadsförhållanden och sjukdomsbild.

Humanosteologi

Projektets planerade osteologiska arbete har utförligt presenterats i en artikel i *Archaeology and Environment* (Iregren 1985). Där ingår även en omfattande litteraturförteckning.

Mitt arbete består av att göra köns- och åldersbedömningar, att beräkna kroppslängd, studera mortalitet och populationsstorlek på Vivallenmaterialet. Vidare mäter jag kranier och övriga mätbara ben och studerar ickemetriskt särdrag.

Genom att jämföra Vivallenskeletten med andra material hoppas jag kunna antropologiskt klarlägga deras ursprung och släktskap med andra populationer. Jag ska jämföra deras mått och frekvenser av icke-metriskt särdrag med nordiska och samiska populationer från Sverige och Norge från järnålder och medeltid. Viktiga medeltida jämförelsematerial är Westerhus på Frösön i Jämtland (Gejvall 1960; Sjøvold 1978; 1982) och Leksand (Sjøvold 1978; 1982) — båda lokaler med nordisk bosättning. De gravlagda vid Maere kyrka (Holck 1970) och i Prestgard/Heidal (Schreiner 1939; Sjøvold 1978) är undersökta och också lämpliga jämförelseobjekt. Av järnåldersskelett är ännu relativt få dokumenterade. Detta gäller i båda länderna. Berit Sellevolds analyser av gravfält i Trøndelag och de nordliga fylkena kommer säkerligen att bli användbara (Sellevold, denna publikation). Sellevolds och Naess forskningsprojekt är välkommet, eftersom det utan tvivel kommer att fylla igen stora kunskapsluckor inom nordiska antropologi.

Samiska skelett av motsvarande ålder eller geografiskt närliggande Vivallen finns inte tillgängliga i Norden. För att söka avgöra Vivallenmaterialets släktskap med samiska populationer använder jag huvudsakligen K E Schreiners nord-norska material. De stammar till övervägande delen från 1700—1800-talen. Schreiners omfattande mätdata kommer jag att använda (Schreiner 1931; 1935; 1945) och dessutom studeras icke-metriskt särdrag i dessa sex populationer. Skeletten förvaras i Anatomisk Institut i Oslo och det arbetet avslutas inom kort.

I Sverige finns endast ett tiotal skelett från säkert samiska gravar bevarade. Ingen har, som K E Schreiner i Norge, initierat och genomfört utgrävningar av samiska gravplatser. Utan dennes insatser hade mitt arbete svårigen kunnat genomföras. Antropologiska undersökningar har sålunda givit och kommer att ge viktiga bidrag till samernas historia på den skandinaviska halvön.

Litteratur

- Alexandersen, V., 1986. Odontologiske undersøgelser af skeletmateriale fra gravfeltet på Vivallen i Funäsdalen. Sörsamiska projektet. Rapport 5.
- Allison, A.C., Hartmann, O., Brendemoen, O.J., Mourant, A.E., 1952. The blood groups of the Norwegian Lapps. *Acta pathologica et microbiologica Scandinavica* 31, 334—338.
- Allison, A.C., Broman, B., Mourant, A.E., Ryttinger, L., 1956. The blood groups of the Swedish Lapps. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 86, 87—94.
- Beckman, L., 1959. A Contribution to the Physical Anthropology and Population Genetics of Sweden diss. *Hereditas* 45, 189 pp.
- Beckman, L., 1979. Distribution of genes in time and space. In: Sundin, J., Söderlund, K. (eds.) *Time, space and Man. Essays on Microdemography*, pp. 35—43.
- Beckman, G., Beckman, L., Cedergren, B., 1971. Population studies in Northern Sweden. II. Red cell enzyme polymorphisms in the Swedish Lapps. *Hereditas* 69, 243—248.
- Beckman, L., Broman, B., Jonsson, B., Mellbin, T., 1959. Further data on the blood groups of the Swedish Lapps. *Acta genetica et statistica medica* 9, 1—8.
- Beckman, L., Cedergren, B., Collinder, E., Rasmusson, M., 1972. Population studies in northern Sweden. III. Variation of ABO and Rh bloodgroup gene frequencies in time and space. *Hereditas* 72, 183—200.
- Beckman, L., Cedergren, B., Rasmusson, M., 1973. Population studies in northern Sweden. V. Regional heterogeneity of the A₂ blood group gene frequency. *Hereditas* 73, 253—258.
- Beckman, L., Holmgren, G., 1961. Transferrin variants in Lapps and Swedes. *Acta genetica et statistica medica* 11, 106—110.
- Cedergren, B., 1984. Population studies of blood groups in northern Sweden. *Umeå University Medical Dissertation. New Series No 116*.
- Enholm, C., Eriksson, A.W., 1969. Haptoglobin Subtypes among Finnish Skolt Lapps. *Annales medicinae Fenniae* 47: 52—54.
- Eriksson, A.W., 1971. Polymorphism in Lapps in Finland. Congrès int. génétique humaine, Paris 1971. *Excerpta medica International Congress Series* 233, 64.
- Eriksson, A.W., 1973. Genetic polymorphisms in Finno-Ugrian populations. Finns, Lapps and Maris. *Israel Journal of Medical Sciences* 9, 1156—1170.
- Fagerhol, M.K., Eriksson, A.W., Monn, E., 1969. Serum Pi types in some Lappish and Finnish populations. *Human Heredity* 19, 360.
- Gejvall, N-G., 1960. *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains. KVHAA Monografier*. Diss.
- Getz, B., 1955. The Hip Joint in Lapps and its bearing on the problem of congenital dislocation. *Acta Orthopaedica Scandinavica Suppl. XVIII*.
- Gezelius, G., 1939. Über Rachitis bei Kindern nomadisierender Lappen. *Acta paediat. (Uppsala)* 26, 184—193.
- Holck, P., 1970. Ein Bericht über die Untersuchung der ausgegrabenen Skelette aus der Kirche auf Maere. *Skr. utg. av Det Norske Videnskaps-Akademie i Oslo. I Mat.-Naturv. Klasse. Ny Serie* 28.
- Iregren, E., 1985. The Ethic Grouping of Populations. The Vivallen Cemetery as an Exampel of a Methodological Study in Physical Anthropology. *Archaeology and Environment* 4, 211—219. Umeå.
- Kloster, J., 1931. The distribution and frequency of rickets in one of the fishery districts of Finmark and relation of diet to the disorder. *Acta paediat. 12, Suppl. 3*.
- Kornstad, L., 1960. Absence of the Diego blood-group antigen in the Lapps. *Nature (London)* 185, 325.
- Kornstad, L., 1972. Distribution of the blood groups of the Norwegian Lapps. *American Journal of Physical Anthropology* 36, 257.
- Lous, I., 1973. Taenderne som redskaber. *Kaskelot. Biologforbundets Blad nr 9, 1973*, 19—23.
- Monn, E., 1969. Further data on the genetics of the ABO-, MN- and PTC-systems of the Norwegian Lapps. *Human Heredity* 19, 678.
- Monn, E., Berg, K., Reinskou, P., Teisberg, P., 1971. Serum protein polymorphisms among Norwegian Lapps. Studies on the Lp, Ag, Gc and transferrin systems. *Human Heredity* 21, 134.
- Mourant, A.E. & Kopeć, A.C. & Domaniewska-Soboczak, K., 1976. *The distribution of the human blood groups and other polymorphisms*. Oxford Univ. Press. London.
- Retzius, G., 1899. *Crania Suecica Antiqua*. Stockholm.
- Schreiner, K.E., 1931. Zur Osteologie der Lappen. *Skr. Inst. f. Sammenlign. Kult-forsk. B, XVIII:2*. Oslo
- Schreiner, K.E., 1935. Zur Osteologie der Lappen. *Skr. Inst. f. Sammenlign. Kult-forsk. B, XVIII:1*. Oslo.
- Schreiner, K.E., 1939. Crania Norvegica I. *Skr. Inst. f. Sammenlign. Kult-forsk. B, XXXVI*, Oslo.

- Schreiner, K.E., 1945. Further note on the craniology of the Lapps. *Skr. Inst. f. Sammenlign. Kult-forsk. XVIII:3*. Oslo.
- Sjøvold, T., 1978. Anthropological Relations within the Scandinavian Peninsula during Medieval Times and the Following Centuries. *Collegium Antropologicum* 2, 2, 132—147.
- Sjøvold, T., 1982. Skelettfynden. I: Tusen år på kyrkudden. Leksands kyrka, arkeologi och byggnadshistoria. *Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter* 25, 165—178.
- Sundström, J., 1985. Förundersökning vid fornl nr 181, Vivallen, Tännäs sn, Härjedalen. Vikingatida — tidigmedeltida flatmarksgravfält och kulturlager. Sörsamiska projektet, Rapport 3.
- Wessel, A.B., 1918. Laaghalte slegter i Finnmarken. I: *Tidsskrift for Den Norske Laegeforening* 8, 337—368.
- Zachrisson, I., 1985. Saami or Nordic? A Model for Ethnic Determination of Northern Swedish Archaeological Material from the Viking Period and the Early Middle Ages. *Archaeology and Environment* 4, 187—195. Umeå.